

ศึกษาแนวคิดและหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี*

A STUDY THE CONCEPTS AND PRINCIPLES OF THE PROPAGATION OF BUDDHISM IN GERMANY

จिरารักษ์ อินทนพิชิต¹, สมชัย ศรีนोक² และ พระมหาสมบุญ สุธมโม³

Jirarak Inthanapichit¹, Somchai Srinok² and Phramaha Somboon Sudhammo³

¹⁻³คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹⁻³Faculty of Education Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Corresponding Author's Email: Jiraki999@gmail.com

วันที่รับบทความ : 27 กันยายน 2568; วันแก้ไขบทความ 30 กันยายน 2568; วันตอบรับบทความ : 2 ตุลาคม 2568

Received 27 September 2025; Revised 30 September 2025; Accepted 2 October 2025

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดและหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี พบว่า แนวคิดและหลักการ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี เป็นไปตามหลักพุทธโอวาท คือแสดงธรรมเหมาะสมกาลเทศะ มีเหตุผล ด้วยจิตเมตตา โดยมุ่งประโยชน์แก่ผู้ฟัง ไม่แสดงธรรมเพื่อเห็นแก่ลาภสักการะ ไม่ยกตนข่มท่านและไม่เสียดสีขู่เข็ญผู้อื่น เป้าหมายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี เป็นไปเพื่อประโยชน์ เกื้อกูลความสุขแก่บุคคล มุ่งเน้นพัฒนาศักยภาพของบุคคลในการดำเนินชีวิตได้ด้วยตนเอง โดยใช้หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นแนวทางในการชี้นำบุคคลให้ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท เป็นศูนย์รวมจิตใจและกิจกรรมของชาวพุทธในประเทศเยอรมนี โดยมีวิธีการหลากหลาย ได้แก่ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในที่ตั้ง หรือการจัดกิจกรรมภายในวัด เช่น การจัดกิจกรรม โครงการปฏิบัติธรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาและวันสำคัญของชาติ การ

Citation:

* จิรากรักษ์ อินทนพิชิต, สมชัย ศรีนोक และ พระมหาสมบุญ สุธมโม. (2568). ศึกษาแนวคิดและหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี. วารสารส่งเสริมและพัฒนาวิชาการสมัยใหม่, 3(6), 1-18.

Jirarak Inthanapichit, Somchai Srinok and Phramaha Somboon Sudhammo. (2025). A Study The Concepts And Principles Of The Propagation Of Buddhism In Germany.

Modern Academic Development and Promotion Journal, 3(6), 1-18.;

DOI: <https://doi.org/10.>

<https://so12.tci-thaijo.org/index.php/MADPIADP/>

เทศน์ การปาฐกถา การจัดสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ส่วนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกที่ตั้ง เช่น การสอน บรรยายธรรมในสถานศึกษาหรือหน่วยงานภาครัฐและเอกชนที่อยู่นอกวัด การใช้เทคโนโลยี สื่อสารมวลชน บรรยายธรรมทางวิทยุโทรทัศน์หรือการจัดกิจกรรมทางศาสนานอกวัด การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบเครือข่าย เช่น การจัดกิจกรรมทางวิชาการ การแลกเปลี่ยนแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการจัดกิจกรรม การส่งต่อกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ร่วมกันของวัดหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง การสร้างเครือข่ายชาวพุทธฝ่ายฆราวาสและพระสงฆ์

คำสำคัญ: แนวคิด, หลักการ, การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

Abstract

This academic article aims to study the concepts and principles of propagation of Buddhism in Germany. It was found that: Propagation of Buddhism in Germany It is according to the principles of Buddhist teachings. That is, teach the Dhamma in a timely and reasonable manner with a compassionate mind. with the aim of benefiting the listener Do not preach Dhamma for the sake of making a fortune. Do not be proud of yourself and do not use sarcasm to threaten others. Goals for the propagation of Buddhism in Germany It is for the benefit, benefit and happiness of individuals. Focus on developing the potential of individuals to live their own lives. Using the principles and teachings of the Buddha as a guideline to guide people to maintain themselves in carelessness. It is the center of mind and activity of Buddhists in Germany. There are various methods including: Propagation of Buddhism in the area or organizing activities within the temple, such as organizing activities Dhamma practice project on important Buddhist and national important days, sermons, lectures, organizing places for religious ceremonies. As for the propagation of Buddhism outside the location, such as teaching and sermons in educational institutions or government and private agencies outside of temples. Using technology, mass media, sermons on radio and television or organizing religious activities outside the temple. Network propagation of Buddhism, such as:- organizing academic activities Exchange of

guidelines regarding organizing activities Forwarding activities that are mutually beneficial to temples or related agencies Creating a network of lay Buddhists and monks.

Keyword: Concept, Principle, Propagation of Buddhism in Germany

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันหนึ่งที่มีความสำคัญสำหรับสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย พระสงฆ์ไทยมีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือเกื้อกูลสังคมเสมอมาทั้งระดับพื้นฐาน คือให้ความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมที่ประชาชนสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างร่มเย็นเป็นสุขเช่น หลักพรหมวิหาร หลักสังคหวัตถุ เบญจศีล เบญจธรรม หิริโอตตปละ และระดับหลักธรรมขั้นสูงในพระพุทธศาสนาที่ทุกคนสามารถนำไปปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตไปสู่ความพ้นทุกข์ ได้แก่ การฝึกวิปัสสนากรรมฐาน หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาจึงมีคุณค่าและประโยชน์สูงสุดที่จะนำพามนุษย์ให้สามารถใช้ชีวิตในโลกปัจจุบันอย่างมีความสุข ทั้งยังมีความพิเศษมากกว่าหลักธรรมในศาสนาอื่นอีก นั่นคือพระพุทธศาสนามีคำสอนที่จะช่วยให้มนุษย์ทุกคนสามารถพัฒนาศักยภาพชีวิตของตนเอง จนสามารถก้าวสู่ความหลุดพ้นโดยไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป การเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา จึงถือว่าเป็นการเผยแผ่สิ่งที่ดีงาม เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชนโลกโดยแท้ ดังพุทธพจน์ตอนที่พระพุทธองค์ส่งพระสาวกออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาครั้งแรกว่า

“จรถ ภิกขเว จาริกิ พุชนหิตาย พุชนสุขาย โลกานุกมปาย อตถาย หิตาย สุขาย สเทว มนุสสานิ” ซึ่งหมายความว่า “ภิกษุทั้งหลาย จงเที่ยวไปสู่ที่จาริก เพื่อประโยชน์แก่ชนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย” นี่คือนัยหมาย หรือวัตถุประสงค์ของการเผยแผ่ธรรม (พระไตรปิฎกมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเริ่มครั้งแรกในสมัยพุทธกาล หลังจากตรัสรู้ เมื่อมีพระสาวก 60 รูป ภายในพรรษาแรก คือ พระปัญจวัคคีย์ 5 รูป พระยสะและสหาย 55 รูป ทรงดำริจะประกาศพระศาสนาให้กว้างขวางออกไป และพระสาวกทั้ง 60 รูป ล้วนบรรลุนิพพานแล้วทั้งสิ้น จึงทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนาในที่ต่าง ๆ โดยให้ไปทางละรูปเดียว

พระพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “พวกเธอจงเที่ยวจาริกไป เพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์สัตว์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย” ซึ่งพระพุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นว่า ธรรมที่พระองค์แสดงแล้วเพื่อความรู้อยิ่ง เธอทั้งหลายพึงเรียน เสพ เจริญ ทำให้มากด้วยดี โดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะพึงตั้งอยู่ ดำรงอยู่ได้นาน ชื่อนั้นพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือ (1) สติปัฏฐาน 4 (2) สัมมปปธาน 4 (3) อิทธิบาท 4 (4) อินทรีย์ 5 (5) พละ 5 (6) โพชฌงค์ 7 (7) อริยมรรคมีองค์ 8 และตรัสว่า อย่าไปทางเดียวกันสองรูป เพื่อกระจายกำลังพระสาวกนักเผยแผ่ออกไปให้แพร่หลายมากที่สุด ต่อมาเมื่อมีจำนวนสาวกมากขึ้น การประกาศพระศาสนาก็ยิ่งแพร่ออกไปทั่วทุกดินแดนในสมัยนั้น ตลอดจนหมู่บ้าน ตำบล นิคม เมือง แคว้นต่าง ๆ ทรงอุทิศพระองค์ ประกาศพระศาสนาอย่างไม่ทรงเหน็ดเหนื่อย ตลอดเวลา 45 ปีที่ทรงประกาศศาสนา ดังปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกแสดงให้เห็นว่าพุทธกิจประจำวัน 5 คือพุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเป็นประจำในแต่ละวัน มี 5 อย่าง คือ

- 1) ปุพฺพณฺเห ปิณฺทปมฺมิจาตณฺจ : เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต
- 2) สายณฺณเห ธมฺมเทศนํ : เวลาเย็นทรงแสดงธรรม
- 3) ปโทเส ภิกฺขุโสภาทํ : เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ
- 4) อทฺธมฺมรตฺเต เทวปญฺหนํ : เที่ยงคืนทรงตอบปัญหาเทวดา
- 5) ปจฺจุสฺเสว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ : จวนสว่าง ทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่

สรุปท้ายว่า เอเต ปญฺจวิธํ กิจฺเจ วิโสธติ มุนิปุญฺจโว พระพุทธเจ้าองค์พระมุนีผู้ประเสริฐทรงยังกิจ 5 ประการนี้ให้หมดจด พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพระพุทธกิจ 5 ประการนี้ด้วยพระมหากรุณาคุณอันยิ่งใหญ่ ทั้งในพรหมกาลและนอกพรหมกาล โดยมีได้คำนึงถึงความเหนื่อยยากลำบากพระวรกายแต่ประการใด แม้เวลาใกล้ดับขันธปรินิพพาน ก็ทรงแสดงปัจฉิมโอวาทไว้ให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลายสังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด พระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ทรงย่อพระพุทธโอวาทที่ทรงประกาศตลอดเวลา 45 ปี ลงในบทว่า ความไม่ประมาท เพียงบทเดียว คือพุทธกิจที่แสดงถึงความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยแท้ เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก พระพุทธศาสนาที่แผ่ขยายวงกว้างขึ้น เพราะมีพระสงฆ์ทำหน้าที่ในเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปทั่วทุกทิศทั้งชมพูทวีป พระพุทธองค์ทรง

หว่านพืชคือธรรมะให้เจริญตลอดระยะเวลา 45 พรรษา หลังเสด็จปรินิพพานพระสงฆ์สาวกยังทำหน้าที่เผยแผ่สืบมาจนถึงปัจจุบัน

ในบทความนี้จะได้นำเอาแนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนา วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี

หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

การสอนของพระพุทธเจ้าได้สัมฤทธิ์ผลอย่างดี เนื่องจากมีองค์ประกอบแห่งความสำเร็จ 4 ประการ ดังที่ภิกษุชื่อ กัสสปโคตร กล่าวไว้ในปึงกาสสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้เหล่าภิกษุเห็นชัด ชวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแล้วกล้า ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วย ธรรมีกถาที่ประกอบด้วย สิกขาบท (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 20 ข้อที่ 92 หน้า 321 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

คำว่า ชี้แจงให้... เห็นชัด (สนทสเสติ) คือทรงแสดงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นเหมือนอยู่พร้อมหน้า

คำว่า ชวนให้อยากรับไปปฏิบัติ (สมาทเปติ) คือให้ภิกษุทั้งหลายถือเอา

คำว่า เราใจให้อาจหาญแล้วกล้า (สมุตเต เขตติ) คือให้ภิกษุทั้งหลายอาจหาญ

คำว่า ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริง (สัมปหังเสติ) คือตรัสสรรเสริญทำภิกษุทั้งหลายให้ผ่องใสด้วยคุณที่ตนได้แล้ว (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 2 ข้อที่ 91 หน้า 236 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายพุทธวิธีสอนนี้ว่าเป็นพุทธลีลาการสอน คือ

เมื่อมองกว้าง ๆ การสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้งจะดำเนินไปจนถึงผลสำเร็จโดยมีคุณลักษณะลีลาในการสอน 4 อย่าง ดังนี้ 1) สันทัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้งเหมือนจูงมือไปดูเห็นกับตา 2) สમાทปนา จูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ 3) สมุตเตชนา เราใจให้แล้วกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก 4) สัมปหังสนา ชโลมใจให้ชื่นชม ชื่นร่าเริง เบิกบาน พังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่จะได้รับการปฏิบัติ อาจผูกหลักการสอนเป็นคำสั้น ๆ ว่า แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง หรือชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556)

พุทธวิธีการสอนที่มีองค์ประกอบ 4 ประการนี้ จะทำให้ผู้ที่ได้รับการสอนเกิดความรู้ ความเข้าใจในพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอน ทำให้เกิดปัญญาจัดอิच्छาออกไปได้ แล้วเห็น

จริงคล้ายตามคำสอน เกิดความไม่ประมาท เร่งหรือเร่งใจให้เกิดความกล้าหาญ เกิดความเพียร ตั้งใจบำเพ็ญเพียรปฏิบัติเพื่อความเป็นอิสระ เพื่อการหลุดพ้น ออกจากทุกข์ ออกจากสังสารวัฏ ด้วยความเข้มข้น ร่าเริง เบิกบาน แจ่มใส โดยคุณธรรมที่ผู้เผยแผ่พึงปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจหลักพุทธธรรม เพื่อจะสอนผู้ฟังให้ตรงประเด็นทั้งภาคทฤษฎี (พระปริยัติสัทธรรม) และ ภาคปฏิบัติ (ปฏิบัติสัทธรรม) พระสงฆ์ผู้เผยแผ่พุทธธรรมพึงดำรงตนในองค์คุณนักเผยแผ่ที่ดี เพื่อยัง ศรัทธาความเลื่อมใสและทำให้การเผยแผ่มีประสิทธิภาพและสัมฤทธิ์ผลสูงสุด ผู้เผยแผ่พึงมีคุณธรรม และพึงปฏิบัติ ได้แก่

(1) ปณิธาน (resolution) การแสดงธรรม นักเผยแผ่พึงตั้งจิตในใจของตนก่อนแสดง ว่า จักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับเหตุการณ์ พร้อมยกเหตุผลมาประกอบให้สมจริง แสดงธรรมด้วย เมตตาจิต หวังอนุเคราะห์ ไม่ใช่เพื่อหวังลาภสักการะ และไม่แสดงธรรมไปกระทบต่อผู้อื่นให้เสียหายหรือตำหนิตรง ๆ ทำให้ผู้ฟังธรรมนั้นเกิดความไม่พอใจ

(2) (Interaction) ผู้เผยแผ่ธรรมต้องมีความเข้าใจ และมีปัญญาแตกฉานอรรถ (เนื้อหาสาระ) เข้าใจธรรม (สามารถอธิบายย่อหรือพิสดารได้) เข้าใจในหลักนิรุกติ (การซ้ำของภาษา) และเข้าใจปฏิภาณ คือ ไหวพริบในการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า

(3) พหุสูตร (polymath) ผู้เผยแผ่ธรรมต้องเป็นผู้คงแก่เรียน ได้ฟังมาก จำได้ คล่องปาก เพ่งพินิจให้มีขึ้นในใจตน และสามารถขบคิดได้ด้วยทฤษฎี คือ เห็นตามได้ด้วยเหตุผลที่เป็นจริง

(4) แสดงธรรมตามขั้นตอน (Practicing Dhamma according to steps) ผู้เผยแผ่ จะต้องแสดงธรรมไปตามลำดับโดยคำนึงถึงภาวะผู้ฟังเป็นหลัก เริ่มจากสิ่งที่มองเห็นด้วยตาไป จนถึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญาภายในของตน ได้แก่ (4.1) เล่าถึงเรื่องทานกถาให้ฟังก่อน (การให้ทาน) แล้วชี้แจงผลดีของการเป็นคนมีศีล มีความประพฤติเรียบร้อยดีงาม จากนั้น (4.2) เล่าเรื่องสวรรค์ คือ ความสุขใจให้ฟัง ถัดมา (4.3) ไปหาเรื่องโทษของกามที่ทำให้มนุษย์ทนทุกข์กาย ทุกข์ใจอยู่ขณะนี้ (4.4) ข้อสุดท้ายจึงชี้แจงทางออกจากกาม ออกจากทุกข์นั้น โดยวิธีการสลัดทิ้งกาม

ดังนั้นพุทธวิธีสอน (Buddhist teaching methods) พระพุทธองค์ทรงพิจารณาระดับสติปัญญาของผู้ฟัง เช่น ระดับสติปัญญาน้อย จะใช้วิธีสอนธรรมอีกรูปแบบหนึ่ง ถ้าผู้ฟังมีสติปัญญาแก่กล้าแล้วก็จะปรับใช้อีกวิธีหนึ่ง โดยสรุปแล้ว วิธีการสอนของพระพุทธองค์สามารถแบ่งออกเป็น 4 วิธี ได้แก่

(1) แบบสากัจฉา เป็นการสอนธรรมโดยใช้วิธีถามคู่สนทนา เพื่อทำให้เกิดความเข้าใจหลักธรรมอันจะนำไปสู่ความเลื่อมใสศรัทธา วิธีการสอนแบบนี้ จะเห็นได้จาก โปรดกุ่มบุคคล

ที่มีจำนวนจำกัด สามารถพูดตอบโต้กันได้ เช่น กรณีของปริพาชกชื่อ วัจนโคตรที่เข้าไปทูลถามปัญหาที่ไม่ทรงพยานกรรม เช่น โลกเที่ยงหรือ ตายแล้วเกิดหรือไม่ เป็นต้น

(2) แบบบรรยาย พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีสอนนี้ในที่ประชุมใหญ่ เช่น ในการใช้แสดงธรรมประจำวัน ซึ่งมีประชาชนและพระสาวกเป็นจำนวนมาก จัดเป็นวิธีสอนที่พระพุทธองค์ใช้มากที่สุด เพราะมีทั้งการแสดงธรรมอย่างยาวและแบบสั้น แล้วแต่สภาพการณ์ที่ทรงเห็นว่าเหมาะสม เช่น ในพรหมชาลสูตร พระองค์ได้ทรงบรรยายเนื้อหาของศีล ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ ศีลระดับต้น เรียกว่า จุลศีล ศีลระดับกลาง เรียกว่า มัชฌิมศีล ศีลระดับสูง เรียกว่า มหาศีล และในตอนท้ายก็ทรงแสดงเรื่องทิณฐิ ทฤษฎีหรือปรัชญาของลัทธิต่าง ๆ รวมสมัยพุทธกาลมี 62 ลัทธิ/ทฤษฎี

(3) แบบตอบปัญหา พระองค์จะทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะปัญหาทรงใช้วิธีตอบให้เหมาะสม สำหรับการตอบปัญหาของพระองค์นั้น จะทรงพิจารณาจากความเหมาะสมตามลำดับภูมิความรู้ผู้ถามเป็นสำคัญ เช่น ในเทวตาสังยุต มีเทวดากราบทูลถามพระพุทธองค์ว่า บุคคลให้อะไรชื่อว่าให้กำลัง ชื่อว่า ให้วรรณะ ชื่อว่า ให้ความสุข ชื่อว่า ให้จักขุ ชื่อว่า ให้ทุกสิ่งทุกอย่าง พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า “บุคคลที่ให้อาหาร ชื่อว่าให้กำลัง ให้ผ้า ชื่อว่าให้วรรณะ ให้น้ำดื่ม ชื่อว่าให้ความสุข ให้ประทีป ชื่อว่าให้จักขุ และผู้ที่ให้ที่พัก ชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง ส่วนผู้ที่พร่ำสอนธรรมะ ชื่อว่าให้อมตะ” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 15 ข้อที่ 42 หน้าที่ 58 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

(4) แบบวางกฎข้อบังคับ พระพุทธองค์จะกำหนดหลักเกณฑ์ข้อบังคับให้พระสงฆ์สาวกปฏิบัติด้วยความเห็นชอบพร้อมเพรียงกัน โดยการวางกฎระเบียบข้อบังคับให้ปฏิบัติร่วมกันเพื่อนำความสงบสุขแก่หมู่คณะ ทรงบัญญัติพระวินัยเป็นข้อบังคับให้พระสงฆ์ได้ปฏิบัติตาม และที่สำคัญกฎข้อบังคับที่ทรงบัญญัติจักเป็นตัวแทนของพระองค์ด้วยความเสมอภาค ไม่มีข้อยกเว้นบุคคลใดเป็นกรณีพิเศษ ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับพระอานนท์เถระก่อนที่จะปรินิพพานว่า อานนท์ บางทีพวกเธออาจจะคิดว่า ‘พระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา’ ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 10 ข้อที่ 216 หน้า 164 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

บรรจง โสดาดี ได้กล่าวถึงกาเผยแผ่พระพุทธศาสนาว่า มีหลักฐานยืนยันการขยายตัวของพระพุทธศาสนา คือ 1) เกิดจากความสนใจของชาวยุโรป เช่น นักเขียน นักปรัชญาชื่อดัง ที่ภายหลัง ส่งผลให้พระพุทธศาสนาเป็นที่รู้จักในสังคมตะวันตกเป็นวงกว้างผ่านผลงานเขียนหรืองานศิลปะ 2) การจัดตั้งองค์กรต่าง ๆ ที่ส่งเสริมงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา และ 3) การย้ายถิ่นฐานของกลุ่มชาวพุทธจากเอเชียไปยังกลุ่มประเทศโลกตะวันตก ทำให้เกิดการก่อตั้งชุมชนชาวพุทธ (บรรจง โสดาดี, 2567) นอกจากนี้ ยังมีชาวตะวันตกที่บวชเป็นพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา และทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มประเทศตะวันตก รวมถึงมีการศึกษาแล้วเรียบเรียงวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาขึ้น มีหลักสูตรการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาในสถาบันทางการศึกษาอันก่อให้เกิดงานเขียนทางวิชาการด้านพระพุทธศาสนามากขึ้น ทำให้ศูนย์การศึกษาพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทยออสตรเลีย (Buddha Dharma Education Association Incorporated) (Incorporated, Buddha Dharma Education Association, 2024) ได้กล่าวถึงวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่โลกตะวันตก ซึ่งเป็นไปในรูปแบบเดียวกันกับที่ ผศ.บรรจง โสดาดี ประกอบด้วย 3 วิธีหลัก ได้แก่ (1) ผ่านนักปรัชญาชาวตะวันตก (2) ผ่านงานเขียนและวรรณกรรม และ (3) ผ่านกลุ่มพระพุทธศาสนาในกลุ่มประเทศตะวันตก รวมถึงมีการศึกษา เรียบเรียงวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาขึ้น มีการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาในสถาบันทางการศึกษาอันก่อให้เกิดงานเขียนวิชาการด้านพระพุทธศาสนามากขึ้น

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในโลกตะวันตก

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางตะวันตกสามารถจำแนกเป็น 4 วิธีการหลัก ได้แก่ (1) ผ่านบุคคล through person (2) ผ่านศาสนวัตถุ ศาสนสถาน สัญลักษณ์ (3) ผ่านสื่อรูปแบบต่าง ๆ (4) ผ่านนโยบายทางการเมืองและสังคม ดังนี้

1) ผ่านบุคคล (through person) การเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านบุคคล ครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่ด้วยพระองค์เอง ถึงยุคสมัยปัจจุบันการเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านพุทธบริษัทผู้ทำหน้าที่เหมือนธรรมทูตคือ ทูตผู้นำพุทธธรรมไปเผยแผ่ แบ่งได้เป็น 3 วิธี ได้แก่ (1) การเผยแผ่โดยพระพุทธเจ้า หลังจากเสด็จดับขันธปรินิพพานไม่สามารถทำได้อีก (2) การเผยแผ่โดยพระสงฆ์สาวก ทรงกำหนดระบบอุปัชฌาย์ให้เหล่าสาวกยึดพระธรรมวินัยเป็นแนวทางปฏิบัติตนและเผยแผ่พุทธธรรมแก่บุคคลอื่น การเผยแผ่ผ่านการผลิต

บุคลากรที่เป็นชาวต่างชาติด้วยตนเอง ถือเป็นวิธีการเผยแพร่ที่เติบโตอย่างช้า ๆ แต่มั่นคง เช่น วัดหนองป่าพง วัดป่านานาชาติ ได้พิสูจน์ให้เห็นมาแล้ว ข้อดี ของการสร้างพระชาวต่างชาติ คือ ความได้เปรียบด้านภาษาที่สามารถอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง ความเข้าใจในพื้นฐานความคิด เพราะเกิดจากพื้นฐานวัฒนธรรมเดียวกัน (3) การเผยแพร่โดยฆราวาส นับตั้งแต่ครั้งพุทธกาล มีฆราวาสผู้เป็นกำลังหลักในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา เช่น พระเจ้าอโศกมหาราชที่ได้อุปัฏฐากพระพุทธศาสนา ก่อสร้างพระอารามและสถานศึกษา ตลอดจนกำหนดนโยบายในฐานะกษัตริย์ผู้ปกครองให้สอดคล้องกับหลักพุทธธรรม ในสังคมไทยปัจจุบัน พระมหากษัตริย์ผู้ปกครองแผ่นดินทรงเป็นพุทธมามกะทุกพระองค์และทรงผนวชในบวรพุทธศาสนา

2) ผ่านศาสนวัตถุ ศาสนสถาน สัญลักษณ์ (Through religious objects, places of worship and symbols) การเผยแพร่พระพุทธศาสนาหลังพุทธปรินิพพาน สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงสร้างสถูปเจดีย์สำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและสร้างศิลาจารึกไว้ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันเป็นศูนย์กลางการเผยแพร่ศาสนา (ไพโรจน์ คัมไพโรจน์, 2553) จนมาถึงปัจจุบันนี้ ซากเสาศิลาหรือศิลาสถมภ์ หมู่สามอนอลิสิกที่พบกระจัดกระจายอยู่ทั่วอนุทวีปอินเดีย ปรากฏจารึกพระบรมราชโองการของจักรพรรดิอโศกทรงเรียกว่า "เสาแห่งธรรม" เป็นอนุสรณ์สำคัญของสถาปัตยกรรมอินเดีย และเสาส่วนใหญ่เป็นหลักฐานแสดงถึงเทคโนโลยีการขัดเงาแบบเมารยะ ในปัจจุบันค้นพบเสาจำนวน 20 เสาที่ยังหลงเหลือเป็นจุดสนใจสร้างศรัทธาแก่ผู้ได้ไปเยือนในมิติเชิงประวัติศาสตร์ ศาสนา หรือการท่องเที่ยว เช่น วิธีการเผยแพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนามาทุกรัชกาล วิธีการเผยแพร่ในด้านการวางระบบการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาเห็นได้จากการจัดตั้งสถาบันต่าง ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาศัยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ผู้ทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองในด้านปริยัติและปฏิบัติ โดยทรงโปรดให้ตั้งศูนย์การศึกษาบาลีที่วัดมหาธาตุเรียกว่า 'มหาธาตุวิทยาลัย' และทรงโปรดให้ตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยเป็นศูนย์กลางการศึกษาปริยัติขึ้นที่หน้าวัดบวรนิเวศวิหารอีกแห่งหนึ่ง ทั้งยังมีการทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎกอีกครั้ง จากภาษาขอมเป็นภาษาไทย นับว่าเป็นพระไตรปิฎกพิมพ์เป็นภาษาบาลีเล่มแรกของโลกที่พิมพ์เป็นเล่ม ได้ครบถ้วนสมบูรณ์ (พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), 2546) การเผยแพร่ผ่านศาสนสถานหรือศาสนวัตถุ มีลักษณะเป็นรูปธรรมและดึงดูดผู้สนใจไปใน

เชิงปริมาณได้มาก เนื่องมาจากเป็นสิ่งที่เสพได้ง่ายและดึงดูดความสนใจได้ในหลายมิติ ทั้งในเชิงศาสนา เชิงศิลปะ (พุทธศิลป์) หรือเชิงประวัติศาสตร์ เป็นต้น

3) ผ่านสื่อรูปแบบต่าง ๆ (through various forms of media) วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยใช้สื่อและเทคโนโลยีมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล โดยมีพัฒนาการตลอดอย่างต่อเนื่อง มาถึงปัจจุบันเป็นวิธีการที่ชาวตะวันตกส่วนใหญ่รู้จักพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผ่านการอ่านหนังสือ วรรณกรรม หรือสื่อออนไลน์ เช่น โซเชียลมีเดีย เว็บไซต์เผยแผ่ความรู้ด้านพระพุทธศาสนา การแสดงพระธรรมเทศนาออนไลน์ เป็นต้น ดังนั้นพัฒนาการเผยแผ่พระพุทธศาสนา (ไซเบอร์วันาราม, 2567) แบ่งออกได้เป็น 5 ยุค ได้แก่

(1) ยุคการสื่อสารโดยใช้คำพูด การเผยแผ่พระพุทธศาสนาใช้วิธีมุขปาฐะ
(2) ยุคการสื่อสารโดยการเขียน การเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยภาพเขียนตามผนังถ้ำจารีกลงใบลาน เป็นต้น

(3) ยุคการสื่อสารโดยการพิมพ์ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยการพิมพ์หนังสือพระไตรปิฎก คัมภีร์ ตำราทางพระพุทธศาสนา

(4) ยุคการสื่อสารโดยสื่ออิเล็กทรอนิกส์ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางวิทยุโทรทัศน์

(5) ยุคการสื่อสารโดยโทรคมนาคมและดิจิทัล การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางดาวเทียม และอินเทอร์เน็ต

หนังสือเรื่อง พระพุทธเจ้าสอนอะไร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมา มีการส่งคายนาราชพระไตรปิฎก ทรงโปรดฯ ให้คัดลอกพระไตรปิฎกอักษรขอมจากใบลานมาเป็นตัวอักษรไทย นับเป็นพระไตรปิฎกพิมพ์เป็นภาษาบาลีเล่มแรกของโลกที่พิมพ์ได้ครบถ้วนสมบูรณ์เป็นเล่มหนังสือ รวม 49 เล่ม อีกทั้งยังมีสื่อในด้านผลงานวิจัยต่าง ๆ ที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับประโยชน์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับข้อกังขาทางพระพุทธศาสนา เช่น งานวิจัยของ บรูซอลัน วอลเลซ (B. Alan Wallace) ชาวอเมริกัน เขาเกิดปี พ.ศ. 2493 เป็นนักเขียนและผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธศาสนาในทิเบต สถาบันการศึกษาด้านจิตใต้สำนึก มหาวิทยาลัยซานตาคลารา (Santa Clara University) ที่ชี้ให้เห็นว่าการปฏิบัติธรรมด้วยวิธีเจริญสติตามแนวพุทธส่งผลดีอย่างมากต่อการแก้ปัญหาต่าง ๆ ในชีวิต เช่น ลดความเครียด อันนำไปสู่การลดปัญหาความขัดแย้ง

4) ผ่านนโยบายทางการเมืองและสังคม (through political and social policies) วิธีการเผยแผ่ผ่านนโยบายทางการเมืองและสังคมมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ในประเทศไทยสืบเนื่องจากการสร้างมหาธาตุวิทยาลัยในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 โปรดฯ ให้มี

การศึกษาพระปริยัติธรรม คือ หลักสูตรนักธรรม เปิดโอกาสให้คฤหัสถ์เข้าเรียนและสอบด้วย เรียกว่าธรรมศึกษา ทำให้คฤหัสถ์ผู้สนใจในการศึกษาธรรมเกิดความสะดวกและสามารถเข้าถึง การศึกษาธรรมอย่างเป็นระบบมากขึ้น

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีกวิธีหนึ่ง คือ การเผยแผ่ด้วยการเข้าไปมีส่วนร่วมกับสังคม ที่ตนอยู่ เช่น ดิข นัท ฮันท์ ผู้ได้ชื่อว่าเป็นหนึ่งในบุคคลผู้ริเริ่มนำพระพุทธศาสนาออกมาสัมพันธ์ กับโลกสมัยใหม่อย่างมีพลัง ดิข นัท ฮันท์ ได้รับการยกย่องว่าเป็นบิดาแห่งการตื่นรู้ ท่านมุ่งเน้น ให้ชาวพุทธออกไปช่วยเหลือสังคม โดยพร้อมร่วมทุกข์ร่วมสุขกับเขา แต่สิ่งที่ต้องทาควกับ ปฏิบัติการทางสังคมก็คือ การเจริญสมาธิภาวนา เพื่อให้จิตบังเกิดความสงบ มีสติ เปี่ยมด้วย กรุณาและมีปัญญากระจ่างแจ้ง ทั้งนี้เพื่อให้เกิดทั้งประโยชน์แก่ตนเองและประโยชน์แก่สังคม อย่างแท้จริง นอกจากการนำพระพุทธศาสนามาสัมพันธ์กับสังคมแล้ว ท่านดิข นัท ฮันท์ ยังมีความเห็นว่าพระพุทธศาสนาอาจแยกจากชีวิตได้ การปฏิบัติธรรมมิได้หมายถึง การปลีกตัว ออกจากกิจวัตรประจำวัน หากควรผสมผสานให้กลมกลืนกับทุกอริยาบถ ไม่ว่าจะเป็นการกิน การดื่ม การ ทำงาน ล้วนเป็นโอกาสแห่งการเจริญสมาธิภาวนาทั้งสิ้น พระพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับชีวิตและ สังคมอย่างแนบแน่น ท่านนัท ฮันท์ เรียกว่า “Engaged Buddhism” (สานต่อพระพุทธศาสนา) ดังนั้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่ประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป แบ่งได้เป็น 3 ยุค ได้แก่

1. ยุคโบราณ (ancient times ก่อนปี พ.ศ. 2387) ทวีปยุโรปเป็นทวีปที่มีพื้นที่ไม่ ใหญ่โตกว้างขวางมากเมื่อเทียบกับทวีปอื่น ๆ แต่มีประชากรหนาแน่น มีประวัติศาสตร์ความเป็น มายาวนาน ส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์เป็นหลักมาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ศาสนาพุทธจึงเป็นสิ่งที่ใหม่สำหรับชาวยุโรป ลักษณะทั่วไปของคนยุโรปที่มีวัฒนธรรมแบบแสวง ความรู้และปัญญา จึงค่อนข้างเข้ากันได้ดีกับหลักการทางพระพุทธศาสนาที่มุ่งให้ความเสรีมี อิสระทางความคิด และสนับสนุนการใช้เหตุผล โดยการขยายตัวของพระพุทธศาสนาจากซีก โลกตะวันออกไปสู่ตะวันตก มีมาตั้งแต่ยุคโบราณครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณ พ.ศ. 275 – 311 กษัตริย์ผู้เปลี่ยนจากศาสนาพราหมณ์เป็นชาวพุทธที่ยิ่งใหญ่ มีนักวิชาการหลาย ท่านให้ทัศนะเกี่ยวกับประวัติพระพุทธศาสนาในทวีปยุโรป แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนว่า พระพุทธศาสนาในยุโรปรุ่งเรืองและขยายออกไปกว้างไกลแค่ไหน กระแสแห่งพระพุทธศาสนา ได้เป็นที่รู้จักของชาวยุโรปมานานแล้ว มีข้อมูลจากวรรณกรรมของผู้รู้ชาวยุโรปบางท่านเข้ามา สนับสนุน และที่ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าว่า บรรดาชาวบ้านที่เชื่อถือปฏิบัติตามคำ

สอนของพระพุทธเจ้า ต่างก็พากันสรรเสริญเยินยอถึงพระพุทธคุณต่าง ๆ นานา และให้เกียรติยกย่องพระพุทธเจ้าว่าเป็นเทพเจ้า

2. ยุครุ่งเรือง (prosperous era พ.ศ. 2387-2422) เมื่อมาร์โก โปโล (Marco Polo) พ่อค้าวานิช นักสำรวจ และผู้เขียนชาวเวนิส ได้เดินทางผ่านเอเชียไปตามเส้นทางสายไหมระหว่างปี ค.ศ. 1217 -1295 (พ.ศ. 1760 – 1838) บันทึกการเดินทางของเขาไว้ในหนังสือการเดินทางของมาร์โก โปโล เป็นที่รู้จักกันในชื่อหนังสือ ‘คำอธิบายของโลก’ (Description of the World) ความมหัศจรรย์ของโลกและเรื่องผจญภัยอันเรื่อง ค.ศ. 1300 เป็นหนังสือที่บรรยายให้ชาวยุโรปได้รับรู้ถึงวัฒนธรรมอันลึกซึ้งการทำงานภายในโลกตะวันออก และเล่าเรื่องพระพุทธศาสนาของประเทศจีนในปี พ.ศ. 2387 ขณะเดียวกัน อาเธอร์ โชเพนเฮอเออร์ (Arthur Schopenhauer) นักปรัชญาชาวเยอรมันได้เขียนและเผยแพร่หนังสือปรัชญาเรื่อง The World as Will and Representation (โลกตามความประสงค์และการเป็นตัวแทน) เพื่อเป็นการชื่นชมและสวดดีพระพุทธศาสนาอย่างสูงส่ง อีกทั้งปี พ.ศ. 2461 ดร.เจมส์ มาร์ติน เบลส์ (Dr. James Martin Bles) นักปราชญ์ผู้นำหนังสือเรื่อง Controversy at Panadura or Panadura Vadaya ไปพิมพ์เผยแพร่ ทำให้ประชาชนในภาคพื้นทวีปยุโรปเกิดความตื่นตัวและสนใจอ่านหนังสือเล่มนี้กันมาก ประกอบกับในปี พ.ศ. 2422 เซอร์เอ็ดวิน อาร์โนลด์ (Sir Edwin Arnold) ได้เขียนหนังสือ ประทีปแห่งทวีปเอเชีย (The Light of Asia) ที่มีเนื้อหาพรรณนาเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ และหลักพุทธศาสนาธรรม แต่ก็ยังมีชาวพุทธยุโรปอีกหลายท่านที่กล่าวถึงเรื่องของพระพุทธศาสนาในยุโรปเพิ่มเติม ดังที่เอดเวิร์ด คอนซ์ (Edward C.) ซึ่งเพิ่มเติมเกี่ยวกับฐานที่มั่นของพระพุทธศาสนาซึ่งถูกทำลายไปหลายครั้งแต่ก็ได้มีบางสิ่งมาขัดเขยเช่นกัน ทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ขยายเข้าไปยังประเทศตะวันตกช้า ๆ อย่างมั่นคง แต่ข้อมูลที่ชี้ถึงพัฒนาการของศาสนาพุทธในยุคนี้ได้ขาดหายไป โดยเฉพาะหลักฐานที่สามารถยืนยันการเข้าไปของศาสนาพุทธยังดินแดนตะวันตกได้มั่นคง คือ วรรณกรรมของชาวยุโรปที่บันทึกเรื่องราวของศาสนาพุทธที่ทำให้ชาวยุโรปหันมาสนใจพระพุทธศาสนา อันเนื่องมาจากหลักการอันลึกซึ้งของศาสนาพุทธที่แปลกแตกต่างไปจากวิธีการทางศาสนาดั้งเดิมที่นับถือกันอยู่ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นช่วงหลังยุคอาณานิคม ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวของพระพุทธศาสนาไปยังประเทศตะวันตกในสมัยนั้น ประกอบการมีการประชุมฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ที่มีการนำเสนอข้อมูลทางวิชาการสอดคล้องกับข้อมูลตามประวัติศาสตร์ที่ว่า พระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปสู่ตะวันตกเองตามธรรมชาติ โดยไม่มีการวางแผนโครงการล่วงหน้า รวมถึงพระพุทธศาสนาเป็นที่สนใจของนักปราชญ์ทางตะวันตกจำนวนมาก ทำให้ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้บรรจุภาษา

สันสกฤต บาลี จีน และทิเบต เข้าในหลักสูตรการศึกษา อีกทั้งนักปราชญ์ที่มีชื่อเสียงได้หันมาสนใจศึกษาพระพุทธศาสนา จนมีการพิมพ์ และแปลคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ในขณะที่พระพุทธศาสนาไม่เพียงแต่เป็นที่สนใจของนักปราชญ์ นักคิด นักเขียนและนักประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ยังเป็นที่น่าสนใจของประชาชนผู้สนใจทางศาสนาที่คิดเห็นว่า เป็นแนวทางดำเนินชีวิตที่ดีกว่าศาสนาคริสต์ด้วย เช่น อาร์ทัวร์ โชเพินเฮาเออร์ (Arthur Schopenhauer) นักปรัชญาชาวเยอรมันได้ประกาศตนเป็นพุทธศาสนิก และเขียนหนังสือแพร่หลายไปทั่วยุโรป งานชิ้นที่มีอิทธิพลที่สุดของโชเพินเฮาเออร์ชื่อ *Die Welt als Wille und Vorstellung* (*The World as Will and Representation*) เน้นบทบาทของแรงบันดาลใจ (motivation) ของมนุษย์ที่โชเพินเฮาเออร์เรียกว่า "เจตจำนง" (Will) แต่ทั้งนี้พระพุทธศาสนาเริ่มตั้งมั่นในดินแดนตะวันตก ทำให้เกิดเป็นสมาคมต่าง ๆ อย่างแพร่หลาย เพื่อช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนา ส่งผลให้ในปัจจุบันนี้พระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นคงในทุกรัฐบาลของโลกตะวันตก แม้ผู้นับถือจะมีจำนวนน้อย แต่อิทธิพลของพระพุทธศาสนาก็แผ่ไปกว้างขวางมาก ตั้งแต่สิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา (เดโซ แชน้ำแก้ว, 2562)

3. ยุคใหม่ (new era) พ.ศ. 2422-ปัจจุบัน หลังสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 พระพุทธศาสนาคลื่อนลูกใหม่เผยแผ่เข้าไปยังดินแดนตะวันตก เป็นช่วงล่าอาณานิคมของชาวยุโรป ได้แก่ ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เป็นต้น เมื่อเข้ามาครอบครองดินแดนเอเชียแล้วมีความสนใจพระพุทธศาสนา จากนั้นชาวยุโรปในกลุ่มประเทศตะวันตกก็เริ่มหันมานับถือพระพุทธศาสนามากขึ้น ซึ่งมีทั้งพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท และฝ่ายมหายาน ส่วนลักษณะการศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนาของชาวยุโรปมักศึกษาในรูปแบบของหลักสูตรมหาวิทยาลัย แล้วนำไปสู่การฝึกปฏิบัติเพื่อขัดเกลาจิตใจ ทำให้เกิดองค์กรพุทธขึ้น ซึ่งต่างจากวิถีตะวันออกที่ฝึกปฏิบัติ ศึกษาพระพุทธศาสนาในรูปแบบทางวัฒนธรรมและวิถีชีวิตประจำวัน ทำให้มองเห็นภาพกว้างในสมัยปัจจุบันว่า พระพุทธศาสนาได้ขยายตัวไปปรากฏอยู่ทุกมุมโลก พร้อมทั้งนำเสนอเรื่องราว หรือหลักธรรมของพระพุทธศาสนาให้ครอบคลุมทุกด้านทุกพื้นที่ที่พระพุทธศาสนาแผ่ขยายไปถึง โดยมีหนังสือเรื่อง *The British discovery of Buddhism* (การค้นพบพระพุทธศาสนาของอังกฤษ) และหนังสือ *British Buddhism: Teaching, Practice and Development* (พระพุทธศาสนาแบบอังกฤษ : การสอน การปฏิบัติและการพัฒนา) ที่ทำให้เข้าใจประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุโรปที่มีการเปรียบเทียบและวิธีการปฏิบัติตามแบบชาวพุทธที่มีการกระจายตัวเป็นสังคมใหม่มีวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาแบบ

ตะวันตก โดยศึกษาจากคัมภีร์พุทธธรรมเพื่อนำไปใช้ให้เข้ากับวิถีวัฒนธรรมชาวยุโรป เช่น จัดฝึกปฏิบัติการนั่งสมาธิ จัดทำเอกสารการเผยแพร่พระพุทธศาสนา และระบบการศึกษาด้านพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ รัฐบาลไทยได้สร้างวัดพุทธปทีป ณ กรุงลอนดอน เมื่อปี พ.ศ. 2509 วัดพุทธปทีป กรุงลอนดอน ในพระบรมราชูปถัมภ์เป็นวัดไทยในต่างประเทศ ตั้งอยู่ในเมืองวิมเบิลดันลอนดอน สหราชอาณาจักร ถือเป็นวัดไทยแห่งแรกที่สร้างในสหราชอาณาจักร ในปี พ.ศ. 2509 งบประมาณการก่อสร้างราว 40 ล้านบาท ถือเป็นพระอุโบสถไทยแห่งแรกในทวีปยุโรปและกลายเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาของชาวไทยในสหราชอาณาจักร รวมทั้งเปิดต้อนรับผู้มาเยือนต่างศาสนาที่ต้องการศึกษาศาสนาและวัฒนธรรมของไทย

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี

แนวคิดและหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี เป็นไปตามหลักพุทธโอวาท คือแสดงธรรมให้เหมาะสมกาลเทศะ มีเหตุผล แสดงธรรมด้วยจิตเมตตา โดยมุ่งประโยชน์แก่ผู้ฟัง ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภสักการะ ไม่แสดงธรรมโดยยกตนข่มท่านและไม่เสียดสีผู้เชื่อผู้อื่น เป้าหมายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี เป็นไปเพื่อประโยชน์ แก้อกูล ความสุขแก่บุคคล ทั้งที่เป็นชาวพุทธและมีใจชาวพุทธ มุ่งที่จะพัฒนาศักยภาพของบุคคลในการดำเนินชีวิตได้ด้วยตนเอง โดยใช้หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นแนวทางในการชี้นำบุคคลให้ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท เป็นศูนย์รวมจิตใจและกิจกรรมของชาวพุทธในประเทศเยอรมนี โดยมีวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้แก่ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในที่ตั้ง หรือการจัดกิจกรรมภายในวัด เช่น การจัดกิจกรรมหรือโครงการปฏิบัติธรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาและวันสำคัญของชาติ การเทศน์ การปาฐกถา การจัดสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกที่ตั้ง เช่น การสอน บรรยายธรรมในสถานศึกษาหรือหน่วยงานภาครัฐและเอกชนที่อยู่นอกวัด การใช้เทคโนโลยี สื่อสารมวลชน บรรยายธรรมทางวิทยุโทรทัศน์หรือการจัดกิจกรรมทางศาสนานอกวัด เป็นต้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบเครือข่าย เช่น การจัดกิจกรรมทางวิชาการ การแลกเปลี่ยนแนวปฏิบัติที่ดีเกี่ยวกับการจัดกิจกรรม การส่งต่อกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ร่วมกันของวัดหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง การสร้างเครือข่ายชาวพุทธฝ่ายฆราวาสและพระสงฆ์ ดังนั้นชาวพุทธกลุ่มแรกในเยอรมนี นำโดย ดร.คาร์ล ไฮเคนสตีอเกอ์ (Dr.Karl Seidenstuecker) ได้ก่อตั้งสมาคมเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเยอรมนี ตั้งขึ้นที่เมืองเลบซิก เมื่อปี พ.ศ. 2446 เพื่อ

เผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี โดยมีการจัดแสดงปาฐกถาธรรม และสนทนาธรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นประจำ อีกทั้งมีหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงมาก คือ ความจริงอันประเสริฐตามพุทธวจนะ เรียบเรียงโดย พระมหาเถระญาณดิลก แปลเป็นภาษาไทยโดย ประเสริฐ เรืองสกุล ความจริงอันประเสริฐตามพุทธวจนะ เป็นหนังสือที่แปลและเรียบเรียงจากภาษาบาลีเป็นภาษาเยอรมัน โดยท่านญาณดิลก พระภิกษุชาวเยอรมัน ซึ่งหนังสือเล่มนี้ยังได้รับการตีพิมพ์เป็นภาษาอื่น ๆ มากกว่า 10 ภาษา รวมทั้งภาษาไทยด้วย

ต่อมาในปี พ.ศ. 2491 สมาคมมหาโพธิในศรีลังกา ประกาศให้พุทธสมาคมมิวนิกเป็นสาขาหนึ่ง ทำให้พุทธสมาคมอื่น ๆ ในเยอรมนีมีหลักสูตรการศึกษาพระพุทธศาสนา คือ มหาวิทยาลัยเฮล ในเยอรมนีตะวันตก ทำให้มีการประสานกันกับทางศรีลังกามากขึ้น และต่างก็สมัครเข้าเป็นสาขาของสมาคมมหาโพธิ ดำเนินการเผยเอกสารต่าง ๆ ทำให้ชาวเยอรมันได้ยอมรับพระพุทธศาสนาตั้งแต่อ่อน สงครามโลกครั้งที่ 2 แล้ว แต่เป็นเพียงกลุ่มส่วนน้อยเท่านั้น จนกระทั่งเมื่อลัทธินาซีเรืองอำนาจ พระพุทธศาสนาก็เริ่มเสื่อมไปจากประเทศเยอรมนี หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุด มีผลให้เยอรมนีถูกแบ่งออกเป็น 2 ประเทศ พระพุทธศาสนาค่อย ๆ ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ ในประเทศสาธารณรัฐเยอรมนี (เยอรมันตะวันตก) อีกทั้งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมันตะวันตก ดำเนินการโดยเอกชนร่วมมือกับภิกษุสงฆ์จากญี่ปุ่น ไทย ศรีลังกา และทิเบต จัดพิมพ์วารสาร และจุลสารเพื่อออกเผยแผ่ เช่น กลุ่มชาวพุทธเก่า ตีพิมพ์วารสารชื่อ ยาน สมาคมพระธรรมทูตศรีลังกา และชาวพุทธในเมืองฮัมบูร์ก ออกวารสารพระพุทธศาสนาฉบับภาษาเยอรมัน นอกจากนี้ มีการจัดแสดงปาฐกถา อภิปรายและสนทนาธรรมที่กรุงเบอร์ลินติดต่อกันราว 5-10 ครั้งต่อเดือน และเมื่อเยอรมนีตะวันตกได้รวมเข้ากับเยอรมนีตะวันออกเป็นประเทศเดียวในวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1990 ทำให้มีชาวเยอรมันประกาศตนเป็นพุทธมามกะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในเมืองฮัมบูร์ก เบอร์ลิน สตวร์ทการ์ต มิวนิก โคโลญ และแฟรงก์เฟิร์ต ส่วนการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาที่สำคัญจะกระทำกันที่ศาสนสภาแห่งกรุงเบอร์ลิน ปัจจุบันนี้ที่สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี มีวัดไทยที่สำคัญ คือ วัดพุทธวิหารที่เมืองเบอร์ลิน วัดเตนัว วัดไทยมิวนิกที่เมืองมิวนิก และวัดพุทธอารามเบอร์ลิน ซึ่งเป็นศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเยอรมนี

สถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงเบอร์ลิน ระบุว่า มีวัดไทยในเยอรมนี 68 วัด (สถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงเบอร์ลิน) ในเขตอาณาสถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงเบอร์ลิน (15 แห่ง)

เขตอาณา สถานกงสุลใหญ่ ณ นครแฟรงก์เฟิร์ต (33 แห่ง) เขตอาณาสถานกงสุลใหญ่ ณ นครมิวนิก (20 แห่ง) พบปัญหา อุปสรรค การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเยอรมนี

(1) ปัจจัยภายนอกด้านบุคคลที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ปัญหาและอุปสรรค คือพระนักเผยแผ่ยังไม่เข้าใจภาษาและวัฒนธรรมของประเทศที่ตนไปเผยแผ่ดีพอ ทำให้การสื่อสารกับคนในประเทศนั้นได้ไม่ดีเท่าที่ควร ด้านองค์กรสงฆ์ที่มีส่วนในการดูแลพระนักเผยแผ่ยังไม่เข้มแข็งพอ จึงให้การสนับสนุนและดูแลได้ไม่ทั่วถึง แม้ปัจจุบันจะมีหลายหน่วยงานที่กำกับดูแลโดยตรงแต่ก็ยังไม่ครอบคลุมได้ไม่ทั่วถึง พลเมืองในท้องถิ่นบางส่วนมองว่าคุณธรรมจริยธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องไกลตัว ต้องเข้าวัดถึงจะศึกษาและปฏิบัติตามได้ ส่วนศาสนิกชนที่เข้าวัดจำนวนมากเพียงเพื่อหาวัตถุมงคลหรือประกอบศาสนพิธีเสริมดวงชะตาราศี มากกว่าศึกษาหลักธรรมและหลักปฏิบัติเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญาซึ่งเป็นคำสอนหลักสำคัญในพุทธศาสนา พระธรรมทูต พระวิปัสสนาจารย์ เจ้าอาวาส และพระภิกษุ (ลูกวัด) มีโอกาสน้อยที่ได้ไปเทศนาสั่งสอน และเผยแผ่หลักคำสอนของพุทธศาสนา และพระธรรมทูต พระวิปัสสนาจารย์ เจ้าอาวาส และพระภิกษุ (ลูกวัด) ได้รับการฝึกอบรมด้านอื่น ๆ น้อยกว่ากลุ่มผู้ปฏิบัติหน้าที่เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

(2) อุปสรรคที่เกิดจากปัจจัยภายนอกองค์กร ได้แก่ หน่วยงานภายนอกในสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี เช่น ที่ว่าการอำเภอซึ่งดูแลปกครองส่วนท้องถิ่นในเมืองนั้น ๆ มักเข้ามาตรวจสอบการจัดกิจกรรมที่มีการรวมกลุ่มคนเป็นจำนวนมากในวันสำคัญทางศาสนาบ่อยครั้ง การขออนุญาต และขอความร่วมมือในการประสานงานเพื่อจัดกิจกรรมจึงเป็นไปอย่างล่าช้า เนื่องด้วยการมีความเข้าใจในรูปแบบวัฒนธรรมและขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาที่แตกต่างกัน ความสามารถในการติดต่อสื่อสารด้านภาษาเยอรมันเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งในสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี และภายในประเทศไทยยังไม่มีหน่วยงานที่ดูแลด้านนี้โดยตรง การทำงานด้านการเผยแผ่ที่ไม่ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศไทย ส่งผลให้บุคลากรที่จะทำงานในต่างประเทศจำเป็นต้องใช้เอกสารเพื่อให้สามารถดำรงตนอยู่ในประเทศเยอรมนีได้อย่างถูกกฎหมาย การดำเนินการด้านเอกสารของพระภิกษุที่จะเดินทางมาเป็นพระธรรมทูตเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ พบว่า ขั้นตอนในการติดต่อประสานงานต้องผ่านหน่วยงานหลากหลายองค์กร ระหว่างหน่วยงานของสงฆ์กับหน่วยงานราชการ โดยเฉพาะสำนักงานกงสุลใหญ่ กระทรวงการต่างประเทศ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ และสำนักงานกำกับพระภิกษุเดินทางไปต่างประเทศ ซึ่งต้องอาศัยระยะเวลาในการดำเนินงานเป็นเวลานาน และวัดไทยขาดการสนับสนุนงบประมาณจากหน่วยงานหลักที่เกี่ยวข้อง ซึ่งใน

ความเป็นจริงแล้ว การทำงานเพื่อการเผยแผ่เป็นเรื่องที่ควรสนับสนุนให้เกิดมีขึ้น โดยนัยนี้วัดยังขาดงบประมาณการช่วยเหลือจากส่วนกลาง (ดร.รุ่งนิภา เหลียงและดร.ชนทอง วิชาเดช, 2563)

สรุป

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอดีตที่ผ่านมา มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคโบราณ ที่ยังไม่มีหลักฐานมายืนยันว่าพระพุทธศาสนาแพร่ขยายเข้าสู่ยุโรปตั้งแต่เมื่อไรสันนิษฐานว่าเริ่มจากความสนใจของปัจเจกบุคคลชาวยุโรป ต่อมาเป็นยุครุ่งเรือง ที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปสู่ชาวยุโรป เนื่องจากความสนใจของนักปราชญ์ชาวยุโรป ทำให้มีการแปล เรียบเรียง ตีพิมพ์คัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก และยุคใหม่ ที่พระพุทธศาสนาคลื่อนลูกใหม่ขยายเข้าไปยังชาวยุโรปมากขึ้น ทำให้มีการกระจายเป็นสังคมใหม่ที่มีวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาแบบตะวันตกในวิถีวัฒนธรรมชาวยุโรป และขยายตัวไปปรากฏอยู่ทั่วทุกมุมโลก เนื่องจากพระพุทธศาสนามีหลักการแห่งเหตุผลที่ให้อิสระแก่ผู้นับถือ ไม่บังคับมีหลักธรรมที่ส่งเสริมให้คนมีความรักและความเมตตาต่อกัน มีงานเขียนทางวิชาการเพื่อสร้างสรรค์สังคม มีศาสนวัตถุแห่งอารยธรรมของความศรัทธา และมีศูนย์การเรียนรู้ที่นำไปปฏิบัติได้จริง แต่ก็มีปัญหาและอุปสรรคเกิดขึ้นเองจากปัญหาระบบทุนนิยมที่ส่งผลต่อการประกอบอาชีพที่ทำให้ศาสนิกไม่มีเวลาเข้าวัด มีปัญหาพระผู้นำขาดวิสัยทัศน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ชัดเจน รวมถึงองค์กรสงฆ์ยังไม่เข้มแข็งพอ ปัญหาพระสงฆ์นักเผยแผ่ยังไม่เข้าใจภาษา ทำให้การสื่อสารได้ไม่ดีเท่าที่ควร การดำเนินการด้านเอกสารของพระภิกษุที่จะเดินทางมาเป็นพระธรรมทูตเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนามีขั้นตอนมากจากการติดต่อหลายหน่วยงาน พระนักเผยแผ่ขาดโอกาสฝึกอบรม การขาดงบประมาณสนับสนุนจากส่วนกลาง และมีแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในทวีปยุโรป โดยเฉพาะประเทศเยอรมนีใช้ปรัชญา วิชาการ นิยาย และพัฒนารูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ทันสมัย เพราะชาวยุโรปเกิดเลื่อมใส ศรัทธา และหันมานับถือพระพุทธศาสนามากขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ดร.รุ่งนิภา เหลียงและดร.ชนทอง วิษาเดช. (2563). พุทธวิธีการบริหารเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา: กรณีศึกษาวัดพระธรรมกายในสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี. ใน *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์*. ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. มหาวิทยาลัยบูรพา.
- เดโซ แชน้ำแก้ว. (2562). พุทธศาสนาในยุโรป: ปฐมเหตุและการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน. *วารสารสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาเชิงพุทธ*, 4(2), 1-6.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). (2546). *คนไทยกับงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.
- ไพโรจน์ คุ่มไพโรจน์. (2553). *พุทธประวัติจากสังเขปนิยสถาน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์องค์การคาของคุรุสภา.
- บรรจง โสตาดี. (2567). *พระพุทธศาสนากับสถานการณ์ปัจจุบัน*. เรียกใช้เมื่อ 30 มิถุนายน 2567 จาก <https://www.mcu.ac.th/BO/files/Doc/Document/dFile0207200716592.doc>
- Incorporated. (2567). *Buddha Dharma Education Association. Buddhism in the West*. เรียกใช้เมื่อ 30 มิถุนายน 2567 จาก <http://www.buddhanet.net/e-learning/buddhist world/to-west.htm>
- ไซเบอร์วันาราม. (2567). *พัฒนาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากมุขปาฐะถึงโลกไซเบอร์*. เรียกใช้เมื่อ 30 มิถุนายน 2567 จาก <http://cybervanaram.net/2009-12-17-14-43-37-13/860-2012>
- สถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงเบอร์ลิน. (2567). *รายชื่อวัดไทยในเยอรมนี (68 แห่ง)*. เรียกใช้เมื่อ 30 มิถุนายน 2567 จาก <https://berlin.thaiembassy.org/th/รายชื่อวัดไทยในเยอรมนี>